

The Model of God's Service in the Holy Month of Ramadan, Regarding the Thematic Analysis of Prayers 44 and 45 of Al-Sahīfah Al-Sajjādīyah

Hasan Zarnooshe Farahani¹
Mohammad Etrat Doost²
Ali Abbasi³

Received :2022/05/24

Accepted: 2022/09/06

DOI: 10.22051/TQH.2023.38836.3612

DOR: 10.22051/TQH.2023.38836.3612

Abstract

To use properly the spiritual opportunity of the holy month of Ramadan it's necessary to know the position of the month mentioned in the words of Shiite Imams (AS). Among them, refer may be done to the prayers 44 and 45 of the book Al-Sahīfah Al-Sajjādīyah, namely the prayer of "entering the holy month of Ramadan" and "farewell to the month of Ramadan." This article aims to find the themes of these prayers, utilizing the method of thematic analysis. Accordingly, it extracts the basic, organizing comprehensive themes of these prayers, applying two quantitative and qualitative approaches in three steps of analysis, description and composition, to discover the solutions proposed in these prayers and discover the model of God's service in the month of Ramadan from the perspective of Imam Sajjād (AS). Findings show that according to the Imam, the benefit of the opportunity to serve God in the month of Ramadan requires conditions that observing them will bring spiritual works and blessings to man both in this world and the Hereafter, including personal and social conditions. The former includes knowing God, praise to God, knowing the month of Ramadan, fasting, offering prayers, seeking forgiveness, and salawāt. The latter includes kindness to relatives, kindness to neighbors, cleaning property from people's rights, reconciliation with someone who stays away from us, fairness to the oppressor, and tolerance to the enemy, which will be explained. Then, the effects of practicing them are portrayed in two worldly and Hereafter areas. The former includes purity, forgiveness and acceptance of repentance, closeness to God Almighty, and the latter includes salvation from divine punishment and wrath, and access to Paradise and Divine pleasure, which will be explained too. Finally, the sum of findings will be drawn in the form of a diagram to illustrate the content and model for more benefit.

Keywords: Sahīfah Sajjādīyah, Prayer of Entering the Month of Ramadan, Prayer of Farewell to the Month of Ramadan, Thematic Analysis Method, Salvation from Punishment

---

¹. Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran. (The Corresponding Author). Email: zarnooshe@sru.ac.ir

². Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran. Email: etratdoost@sru.ac.ir

³. MA student of Qur'an and Hadith Sciences, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran. Email: aliabbasi@gmail.com

فصلنامه علمی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (سلام الله علیها)

سال بیستم، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۲، پیاپی ۵۸

مقاله علمی-ترویجی، صص: ۷۱-۹۳

الگوی بندگی خدا در ماه مبارک رمضان، بر اساس تحلیل مضمونی دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

حسن زرنوشه فراهانی^۱

محمد عترت دوست^۲

علی عباسی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۵

DOI: 10.22051/TQH.2023.38836.3612

DOR: 20.1001.1.20082681.1402.20.2.4.4

چکیده

بهره‌گیری مناسب از فرصت معنوی ماه مبارک رمضان، نیازمند شناخت آن و شیوه صحیح مواجهه با آن است که در کلام معصومان (ع) مورد اشاره قرار گرفته است. از جمله آن‌ها می‌توان به دعاهای شماره چهار و چهار و پنج صحیفه سجادیه با عنوان دعای ورود به ماه مبارک رمضان و دعای وداع با ماه رمضان اشاره کرد. مسئله این مقاله، یافتن مضامین دو دعای مذکور با استفاده از روش تحلیل مضمونی است که بدین منظور با دو رویکرد کمی و کیفی در سه گام تجزیه، تشریح و ترکیب، به استخراج مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر این دعاها پرداخته تا راهکارهای مطرح در این دعاها به منظور کشف الگوی بندگی خدا در ماه رمضان از منظر امام سجاد (ع) را تبیین کند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که از منظر آن امام معصوم، بهره‌مندی از فرصت بندگی خدا در ماه رمضان نیازمند آداب و شرایطی است که با رعایت آن‌ها، آثار و برکاتی معنوی هم در دنیا و هم در آخرت برای انسان به ارمغان می‌آید. این آداب ذیل دو دسته فردی شامل: معرفت به خداوند، حمد خداوند، معرفت به ماه رمضان، روزه‌داری، اقامه نماز، استغفار و صلوات و آداب اجتماعی شامل: نیکی به خویشاوندان، احسان به همسایگان، پیرایش دارایی از حقوق مردم، آشتی با کسی که از ما دوری جسته، انصاف با ستمگر و مدارا با دشمن در متن مقاله تبیین شده و در ادامه، آثار عمل کردن به آنها نیز در دو حوزه دنیوی شامل: پاکی و طهارت، مغفرت و قبولی توبه، تقرب به خداوند متعال و آثار اخروی شامل: نجات از عذاب و غضب الهی، و فوز به بهشت و رضوان الهی تشریح شده است. در پایان مقاله نیز مجموع یافته‌های تحقیق به صورت یک نمودار جهت‌گویاسازی مطالب و الگوگیری برای بهره‌مندی بیشتر، ترسیم گشته است.

کلیدواژه‌ها: صحیفه سجادیه، دعای ورود به ماه رمضان، دعای وداع با ماه رمضان، روش تحلیل مضمون، نجات از عذاب.

^۱ . استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) zarnooshe@sru.ac.ir

^۲ . استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. etratdoost@sru.ac.ir

^۳ . دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. aliabbasi@gmail.com

مقدمه و طرح مسئله

در میان کتاب‌های حدیثی منسوب به ائمه اطهار^(ع)، صحیفه سجادیه پس از نهج‌البلاغه مهم‌ترین و معتبرترین کتاب حدیثی است. ارتباط و شباهت زیاد این کتاب با قرآن کریم موجب اطلاق عنوان «أخت القرآن» از جانب علماء در حق آن شده است (مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۳). «انجیل اهل بیت» و «زبور آل محمد»^(ع) نیز از دیگر نام‌های این کتاب شریف است (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق-ب، ۷۶؛ صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳ش، ج ۲، ص ۵۱۹). از میان ادعیه صحیفه سجادیه، دو دعای ۴۴ با عنوان ورود به ماه رمضان و ۴۵ با عنوان وداع با ماه رمضان، مربوط به ماه رمضان هستند. حال پرسش اصلی این پژوهش آن است که مضامین این دو دعای صحیفه سجادیه چیست؟ و امام سجاد^(ع) به واسطه این دو دعا، در پی بیان چه نکات و آموزه‌هایی بوده‌اند؟ این مقاله، به منظور دستیابی به پاسخ این سؤالات، با استفاده از روش متن‌محور و میان‌رشته‌ای «تحلیل مضمون»، به شناسایی مضامین اصلی و فرعی موجود در این دو دعا پرداخته است.

شایان ذکر است که اگرچه پژوهش‌های متعددی در رابطه با ادعیه صحیفه سجادیه انجام شده و از زوایای مختلفی مانند تحلیل‌های زبانشناسی و زیبایی‌شناسی و با روش‌های مختلفی از جمله تحلیل محتوا به این ادعیه توجه شده است، ولیکن در بررسی پیشینه این تحقیق، هیچ پژوهشی که با تمرکز بر دعا‌های ورود به ماه رمضان و وداع با آن، و با استفاده از روشی کیفی «تحلیل مضمون» در پی ارائه الگویی از این دعاها باشد، یافت نگردید.

۱- اعتبارسنجی دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

بر اساس جستجوهای صورت گرفته، قدیمی‌ترین منابعی که دعای ۴۴ صحیفه سجادیه در آن وجود دارد، کتاب‌های مصباح‌المتهدّد و سلاح‌المتعبد از شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ق)، (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۶۰۸)، إقبال‌الأعمال از ابن طاووس (متوفی ۶۶۴ق)، (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق-الف، ج ۱، ص ۴۳)، المصباح از کفعمی (متوفی ۹۰۵) (کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۶۱۰) و مستدرک‌الوسائل از محدث نوری (متوفی ۱۳۲۰ق) (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۷، ص ۳۶۸) و همچنین قدیمی‌ترین منابعی که دعای ۴۵ صحیفه سجادیه در آن وجود دارد، کتاب‌های مصباح‌المتهدّد و سلاح‌المتعبد از شیخ طوسی (متوفی ۴۶۰ق) (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۶۴۴)، إقبال‌الأعمال از ابن طاووس (متوفی ۶۶۴ق) (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق-الف، ج ۱، ص ۲۵۰)، المصباح از شیخ کفعمی (متوفی ۹۰۵) (کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۶۴۳) و بحار‌الانوار از علامه مجلسی (متوفی ۱۱۱۰ق) (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۵، ص ۱۷۴) است. از آن‌جا که، ادعیه صحیفه سجادیه دارای سند جداگانه نیستند، بلکه تمام آن‌ها با سلسله سند مذکور در ابتدای کتاب به دست ما رسیده‌اند، بنابراین امکان اعتبارسنجی مستقل دعا‌های ۴۴ و ۴۵ وجود ندارد، لذا می‌بایست به بررسی اعتبار اصل کتاب صحیفه سجادیه پرداخت تا هر حکمی که درباره آن حاصل شود، در حق ادعیه آن نیز جاری گردد. تنها شخصی که صحیفه سجادیه را از زید بن علی^(ع) و امام جعفر صادق^(ع) روایت کرده، «متوکل بن هارون» است. در طبقه بعد نیز فقط فرزند او «عمیر بن متوکل» صحیفه را نقل کرده است؛ بنابراین علیرغم فراوانی راویان در طبقات بعدی سند، به دلیل منفرد بودن روات در دو طبقه اول، نمی‌توان ادعیه

صحیفه را از نوع خبر متواتر دانست، و باید گفت که ادعیه صحیفه در زمره اخبار آحاد قرار دارند. برخی رجالیان نیز با توجه به مهمل بودن «متوکل بن هارون» و مجهول بودن «عمیر بن متوکل»، سند صحیفه سجادیه را دارای ضعف دانسته‌اند، اما باید گفت که قرینه‌های متعددی وجود دارند که می‌توانند این ضعف سندی را جبران نمایند و راه اعتماد به صدور آن از امام معصوم^(ع) را هموار سازند. از جمله این قرینه‌ها: وجود سندهای متفاوت برای برخی از دعاها در آثار بعدی، وجود روایت‌های پنج‌گانه صحیفه سجادیه، شهرت این کتاب و فراوانی اعتماد عالمان به صحیفه است (برای مطالعه بیشتر در این باره ر.ک: غلامعلی، ۱۳۹۲ش، صص ۴۵-۵۳). برخی از علماء نیز فصاحت و بلاغت صحیفه و اشتغال آن بر علوم و معارف الهیه را قرینه‌ای بر انتساب آن به امام معصوم^(ع) دانسته‌اند. به‌طور مثال وحید بهبانی در بیان مصادیق روایاتی که قوت متن آن بیانگر انتساب به ائمه^(ع) است، از صحیفه سجادیه نام می‌برد (وحید بهبانی، بی‌تا، ص ۶۰). بروجردی نیز در این باره می‌نویسد:

«ولا یخفی أنّ کون الصحیفه من الامام^(ع) من البدیهیات، و هی زبور آل محمد^(ص)، یشهد بذلک اسلوبها و نظمها و مضامینها التي یلوح منها الاعجاز» (بروجردی، ۱۴۱۶ق، ص ۴۰).

آیت‌الله خمینی^(ره) نیز علیرغم اعتقاد به ضعف سند صحیفه که موجب عدم حجیت آن برای استدلال در فقه می‌شود، اما علو مضمون و فصاحت و بلاغت و مقبولیت آن در نزد اصحاب امامیه را موجب وثوق اجمالی کتاب می‌شمارد (موسوی خمینی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۲۰). او همچنین در وصیت‌نامه خود صحیفه سجادیه را از افتخارات شیعه معرفی می‌کند (موسوی خمینی، ۱۳۹۴ش، ج ۲۱، ص ۱۷۱).

۲- روش تحقیق

کسب نتایج مفید و با معنی در تحقیقات کیفی، مستلزم به کارگیری روش‌هایی است که بتواند حجم عظیم داده‌ها را به گونه‌ای نظام‌مند ثبت نموده و به تحلیل دقیق آن‌ها بپردازد. از جمله روش‌های تحلیل کیفی که با استفاده از آن می‌توان به فهم عمیق و جامعی از داده‌های مورد بررسی رسید، روش «تحلیل مضمون»^۱ است.

تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006: 80). به عبارت دیگر تحلیل مضمون راهبردی برای تقلیل و تحلیل داده‌هاست و به وسیله آن داده‌های کیفی، تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، تلخیص و بازسازی می‌گردند (Given, 2008: 867). در تحلیل مضمون، پژوهشگر به دنبال یافتن الگوهای تکراری معنادار است که با سنجش فراوانی واژگان حاصل می‌شود. این روش، بر اساس یک رویه مشخص و در سه سطح، مضامین را نظام‌مند می‌کند که عبارتند از:

الف) مضامین پایه شامل کدها و نکات کلیدی موجود در متن،

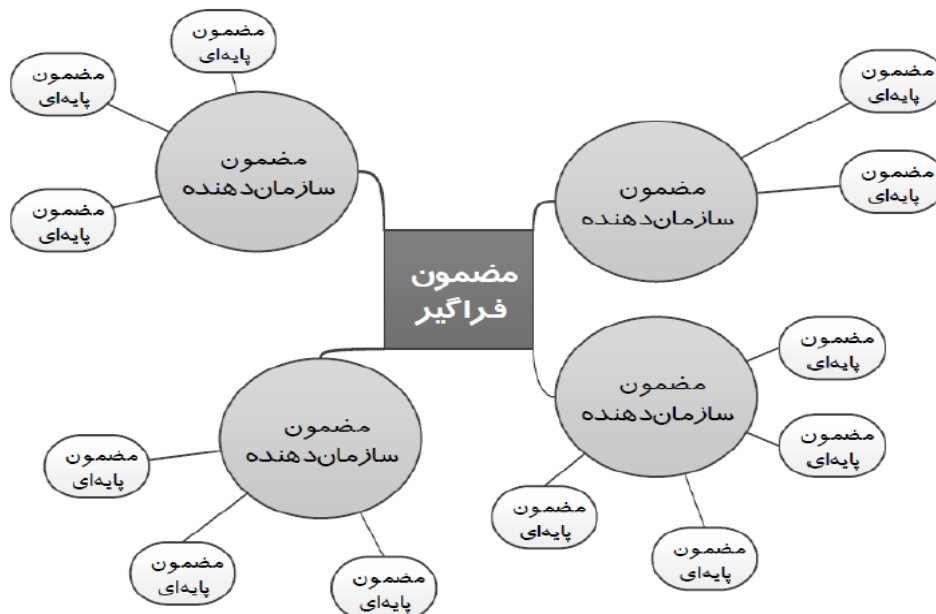
ب) مضامین سازمان دهنده که از ترکیب و تلخیص مضامین پایه به دست می‌آیند،

^۱. Thematic Analysis

ج) مضامین فراگیر که همان مضامین عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل هستند. با تحلیل مضامین، شبکه‌ای از مضامین ایجاد می‌شود و در نهایت با تحلیل آن‌ها مفاهیم کلیدی استخراج، و مدل تبیین می‌گردد (Attride-Stirling, 2001: 389).

الگوی نمادین سطوح مضامین در روش تحلیل مضمون بدین شرح است:

نمودار شماره ۱: ساختار یک شبکه مضامین (Attride- Stirling, 2001: 388)

تحلیل مضمونی یک راهبرد توصیفی است که با جستجوی الگوهای درون یک مجموعه، فرایند تحلیل داده‌های کیفی را برای درک بهتر تسهیل می‌کند. حاصل این تحلیل مضمونی نیز، توصیفی از آن الگوها و طرح محیطی است که بر آن الگوها وحدت می‌بخشد، بدین معنا که چه مضمون کلانی باعث شده این مضامین متعدد در یک متن واحد وجود داشته باشند و این مضامین چه ارتباطی با همدیگر دارند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰ش، ص ۱۶۰).

فرایند تحلیل مضمون شامل ۳ مرحله، ۶ گام و ۲۰ اقدام است که در جدول ذیل بیان شده است:

جدول شماره ۱: فرایند گام به گام تحلیل مضمون (عترت‌دوست و همکاران، ۱۳۹۸ش، صص ۱۵۹-۱۸۷)

مرحله	گام	اقدام
تجزیه متن	۱- آشنا شدن با متن مورد بررسی	۱-۱- پیاده‌سازی داده‌ها (در صورت لزوم) ۲-۱- مطالعه مجدد داده‌ها ۳-۱- نوشتن ایده‌های اولیه
	۲- ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	۱-۲- پیشنهاد چارچوب کدگذاری ۲-۲- تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر ۳-۲- کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها

۳-۱- تطبیق دادن کدها با مضامین بالقوه ۳-۲- استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاری شده متن ۳-۳- پالایش و بازبینی مضامین	۳- جستجو و شناسایی مضامین	
۴-۱- بررسی و کنترل همخوانی مضامین با کدهای استخراج‌شده ۴-۲- مرتب نمودن مضامین ۴-۳- انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر ۴-۴- ترسیم نقشه مضامین ۴-۵- اصلاح و تأیید شبکه(ها)	۴- ترسیم شبکه مضامین	
۵-۱- تعریف و نام‌گذاری مضامین ۵-۲- توصیف و توضیح شبکه مضامین	۵- تحلیل شبکه مضامین	تشریح متن
۶-۱- تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح مضامین ۶-۲- استخراج نمونه‌های جالب و مورد توجه از داده‌ها ۶-۳- مرتبط نمودن نتایج تحلیل با سؤالات تحقیق و مبانی نظری ۶-۴- نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها	۶- تدوین گزارش	ترکیب متن

۳- تحلیل مضمون دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

۳-۱- مرحله اول: تجزیه متن و استخراج مضامین پایه

به‌منظور اجرای روش تحلیل مضمون، در مرحله اول لازم است به تجزیه متن پرداخته و جملات با ملاک واحد و مشخصی در جدول مربوطه، تقطیع شوند. این مرحله شامل چهار گام آشنا شدن با متن، ایجاد کدهای اولیه، شناسایی مضامین و ترسیم اولیه شبکه مضامین می‌باشد. مطالعه دقیق و مکرر دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه نشان داد که این دو متن را می‌توان در ۷۵ جمله تقطیع نمود. بعضی از جملات دعاها شامل چند مضمون پایه و مهم بوده‌اند و برخی هم مضامین مشترک داشتند که در نتیجه مطالعه متن با رویکرد تحلیلی، تعداد ۳۳ مضمون پایه به دست آمد.

لازم به ذکر است که شناخت مضمون، از مهم‌ترین مراحل تحلیل مضمون بوده، زیرا مراحل بعدی بر پایه آن انجام می‌شود و جهت‌گیری‌ها و سؤالات تحقیق، ارزش‌ها و تجربه پژوهشگر پیرامون مسئله پژوهش، در نحوه شناخت مضامین، تأثیر می‌گذارد. همچنین باید توجه داشت که انتخاب مضمون، لزوماً تابع معیارهای کمی نیست؛ بلکه به این مطلب بستگی دارد که چقدر به نکته مهمی درباره سؤالات تحقیق می‌پردازد. در واقع مقدار داده‌های مورد نیاز جهت پاسخ به مسئله پژوهش با توجه به ماهیت کیفی روش تحلیل مضمون ثابت و مشخص نیست. برای درک بهتر چگونگی استخراج مضامین از دعا‌های ۴۴ و ۴۵ در صحیفه سجادیه بخشی از جدول تحلیل به‌عنوان نمونه درج می‌شود.

جدول شماره ۲: نمونه تحلیل مضمون دعای ۴۴ صحیفه سجادیه

ردیف	متن دعا	مضامین پایه	کدگذاری
1	الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِحَمْدِهِ، وَ جَعَلَنَا مِنْ أَهْلِهِ لِنَكُونَ لِإِحْسَانِهِ مِنَ الشَّاكِرِينَ، وَ لِيَجْزِيَنَا عَلَى ذَلِكَ جَزَاءَ الْمُحْسِنِينَ وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي حَبَانَا بِدِينِهِ، وَ اخْتَصَّنَا بِمِلَّتِهِ، وَ سَبَّلَنَا فِي سَبْلِ إِحْسَانِهِ لِنَسُلكَهَا بِمَنِّهِ إِلَى رِضْوَانِهِ، حَمْدًا يَتَقَبَّلُهُ مِنَّا، وَ يَرْضَى بِهِ عَنَّا	یکی از عوامل ستایش، هدایت به حمد است.	Q1
		یکی از عوامل ستایش، توفیق حمد است.	Q2
		اهل ستایش الهی بودن، یکی از راه شکرگزاری از احسان‌های خداوند است.	Q3
		پاداش خداوند به شکرگزاران مانند پاداش به نیکوکاران است.	Q4
		یکی از عوامل ستایش، ارزانی داشتن دین الهی توسط خداوند است.	Q5
		یکی از عوامل ستایش، مختص شدن برای شریعت الهی است.	Q6
		یکی از عوامل ستایش، به راه افتادن در راه‌های احسان الهی است.	Q7
2	وَ وَفَّقْنَا فِيهِ لِأَنْ نَصِلَ أَرْحَامَنَا بِالْبِرِّ وَ الصَّلَةِ، وَ أَنْ نَتَعَاهَدَ جِيرَانَنَا بِالْإِفْضَالِ وَ الْعَطِيَّةِ، وَ أَنْ نُخَلِّصَ أَمْوَالَنَا مِنَ التَّبِعَاتِ، وَ أَنْ نَطَهَّرَهَا بِإِخْرَاجِ الزَّكَّاتِ، وَ أَنْ نُرَاجِعَ مَنْ هَاجَرْنَا، وَ أَنْ نُنْصِفَ مَنْ ظَلَمْنَا، وَ أَنْ نَسْأَلَ مَنْ عَادَانَا حَاشِيَ مَنْ عَوَدِي فِيكَ وَ لَكَ، فَإِنَّهُ الْعَدُوُّ الَّذِي لَا نُؤَالِيهِ، وَ الْحِزْبُ الَّذِي لَا نُصَافِيهِ .	احسان و نیکی به خویشان از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q34
		رسیدگی و کمک به همسایگان با احسان و عطا، از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q35
		پیرایش دارایی‌ها از حقوق مردم از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q36
		پاکیزه کردن مال با پرداخت زکات‌ها از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q37
		آشتی با کسی که از ما دوری جسته، از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q38
		انصاف با کسی که به ما ستم کرده، از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q39
		مدارا با دشمن، مگر کسی که در راه خدا و برای خدا با او دشمن شده‌ایم، از آداب بندگی در ماه رمضان است.	Q40
		در هر شبی از شب‌های ماه رمضان، عده‌ای به عفو خداوند آزاد می‌شوند.	Q58
3	وَ أَهْلُنَا فِيهِ لِمَا وَعَدْتَ أَوْلِيَاءَكَ مِنْ كَرَامَتِكَ، وَ أَوْجِبْ لَنَا فِيهِ مَا أَوْجَبْتَ لِأَهْلِ الْمِبَالِغَةِ فِي طَاعَتِكَ، وَ اجْعَلْنَا فِي نَظْمٍ مِنْ اسْتَحَقَّ الرَّفِيعَ الْأَعْلَى بِرَحْمَتِكَ.	می‌توان برای آنچه خداوند به اولیائش وعده داده، اهلیت یافت.	Q45
		می‌توان به آنچه شامل حال اهل کوشش در طاعت خداوند می‌شود، دست یافت.	Q46
		می‌توان در برترین مراتب قرار گرفت	Q50

جدول شماره ۳: نمونه تحلیل مضمون دعای ۴۵ صحیفه سجادیه

ردیف	متن دعا	مضامین پایه	کدگذاری
1	اللَّهُمَّ فَلَكَ الْحَمْدُ إِفْرَارًا بِالْإِسَاءَةِ، وَاعْتِرَافًا بِالْإِضَاعَةِ، وَ لَكَ مِنْ قُلُوبِنَا عَقْدُ النَّدَمِ، وَ مِنْ أَلْسِنَتِنَا صِدْقُ الْإِعْتِدَارِ، فَأَجْرُنَا عَلَى مَا أَصَابَنَا فِيهِ مِنَ التَّفْرِيطِ أَجْرًا نَسْتَدْرِكُ بِهِ الْفَضْلَ الْمَرْغُوبَ فِيهِ، وَ نَعْتَاضُ بِهِ مِنْ أَنْوَاعِ الذَّخْرِ الْمَحْرُوصِ عَلَيْهِ.	R98	اقرار به بدی از آداب ستایش و بندگی خداست.
		R99	اعتراف به تباہ کاری از آداب ستایش و بندگی خداست.
		R100	پشیمانی با قلب از آداب بندگی خداست.
		R101	عذرخواهی صادقانه با زبان از آداب بندگی خداست.
		R102	دستیابی به فضل و انواع اندوخته‌ها، از نتایج پشیمانی و توبه است.
2	السَّلَامُ عَلَيْكَ مِنْ شَهْرِ قَرَبْتُ فِيهِ الْأَمَلُ، وَ نَشِرْتُ فِيهِ الْأَعْمَالَ.	R61	ماه رمضان، ماه نزدیک شدن به تحقق آرزوهاست.
		R62	ماه رمضان، ماه گسترش اعمال شایسته است.
3	وَ اجْعَلْنَا عِنْدَكَ مِنَ التَّوَابِينَ الَّذِينَ أُوجِبْتَ لَهُمْ مَحَبَّتَكَ، وَ قَبِلْتَ مِنْهُمْ مُرَاجَعَةَ طَاعَتِكَ، يَا أَعْدَلَ الْعَادِلِينَ.	R141	توبه‌کنندگان، محبوب خداوند هستند.
		R142	بازگشت توابین به اطاعت خداوند پذیرفته می‌شود.
4	فَذَكِّرْهُ بِمَنِّكَ، وَ شَكَرْهُ بِفَضْلِكَ، وَ دَعُوهُ بِأَمْرِكَ، وَ تَصَدَّقُوا لَكَ طَلِبًا لِمَزِيدِكَ، وَ فِيهَا كَانَتْ نَجَاتُهُمْ مِنْ غَضَبِكَ، وَ فَوْزُهُمْ بِرِضَاكَ.	R26	یکی از نتایج ذکر، شکر، دعا و صدقه، نجات از غضب الهی است.
		R27	یکی از نتایج ذکر، شکر، دعا و صدقه، رستگاری به رضوان الهی است.

۳-۲- مرحله دوم؛ تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده

در مرحله دوم تحقیق لازم است به تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده پرداخت. اما پیش از شروع این مرحله، ابتدا لازم است «پایایی»^۱ و «روایی»^۲ تحقیق اثبات و تأیید شود. بدین منظور دو اقدام ضروری می‌بایست انجام شود که عبارتند از: الف). تأیید پایایی تحقیق توسط شخص محقق، ب). تأیید روایی تحقیق توسط متخصصان دیگر.

بنابراین پیش از شروع مرحله دوم، ابتدا محقق تلاش نمود تا در یک فاصله زمانی متأخر، مجدداً کل متن دعاها را تحلیل و کدگذاری نموده و نتایج دو جدول را با همدیگر مقایسه نماید. همپوشانی نسبتاً بالای نتایج کدگذاری، نشان دهنده «پایایی» تحقیق صورت گرفته است. در اقدام دوم نیز از دو نفر همکار

1. Validity

2. Reliability

متخصص در حوزه روش تحلیل مضمون و آشنا به نصوص دینی خواسته شد تا متن مذکور را تحلیل نمایند. همپوشانی بالای نتایج این بخش نیز مسئله «روایی» تحقیق را تأیید و اثبات می‌نماید. پس از تأیید پایایی و روایی نتایج اولیه تحقیق، در مرحله دوم از فرایند اجرای روش تحلیل مضمون، به تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان دهنده پرداخته می‌شود. دسته‌بندی‌های مشخص و منطقی صورت گرفته از مضامین پایه، نشان می‌دهد که مجموعه این مضامین در قالب ۴ مضمون سازمان‌دهنده قابل تقسیم و تفکیک هستند. این مضامین سازمان‌دهنده، محور اصلی مضامین پایه بوده که جدول عناوین آنها همراه با سنجش میزان فراوانی هر کدام در ذیل درج شده است:

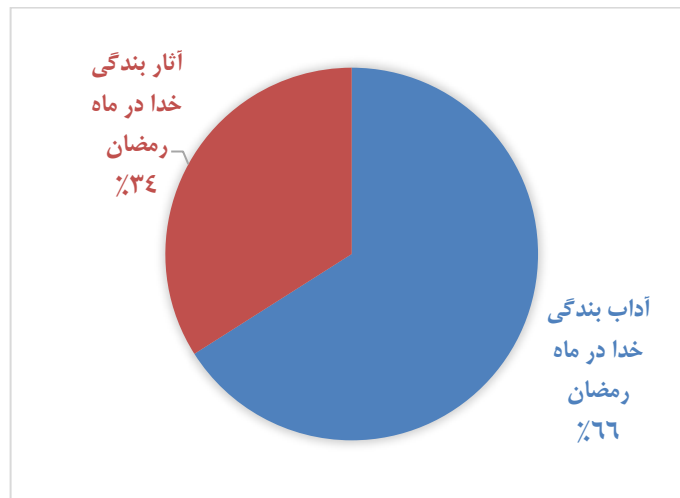
جدول شماره ۴: مضامین سازمان دهنده دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه

ردیف	مضمون سازمان دهنده	فراوانی
۱	آداب فردی	۷۲
۲	آثار دنیوی	۳۵
۳	آداب اجتماعی	۱۱
۴	آثار اخروی	۸

۳-۳- مرحله سوم؛ ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر

مرحله سوم از فرایند اجرای روش تحلیل مضمون، ترکیب متن به واسطه طبقه‌بندی مضامین سازمان دهنده و دستیابی به مقوله‌هایی است که از آنها با عنوان مضامین فراگیر یاد می‌شود. بررسی‌های دقیق و تلاش برای طبقه‌بندی دقیق مضامین سازمان دهنده دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه نشان داد که این مضامین را در نهایت می‌توان ذیل ۲ مضمون فراگیر با عناوین «آداب بندگی خدا در ماه رمضان» و «آثار بندگی خدا در ماه رمضان» طبقه‌بندی نمود که در نمودار ذیل سنجش فراوانی آنها به صورت درصدی نشان داده شده است. نمودار ذیل نشان می‌دهد که حدود ۶۶٪ از متن این دو دعای امام سجاده^(ع) در رابطه با آداب بندگی خدا در ماه رمضان بوده و آن امام همام تلاش داشته‌اند تا به صورت تفصیلی آداب بندگی را به مخاطبان خود آموزش دهند. در قسمت‌هایی نیز آن حضرت به تبیین آثار و کارکردهای دنیوی و اخروی بندگی خداوند متعال در ماه رمضان پرداخته و ۳۴٪ از متن این دو دعا به این موضوع اختصاص یافته است.

نمودار شماره ۲: سنجش فراوانی مضامین فراگیر دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجاده

همین بخش از نتایج اولیه تحقیق و سنجش فراوانی مضامین نشان می‌دهد که در دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجاده، امام سجاد^(ع) تلاش داشته‌اند تا به‌واسطه این دعاها، مفاهیم و آموزه‌های بندگی و آداب نظری و عملی روزه‌داری و اعمال ماه رمضان و آثار دنیوی و اخروی آن‌ها را به مخاطبان خود تعلیم دهند. بر این اساس، مطالعه دقیق جزئیات دعا‌های مذکور و استخراج الگوی حاکم بر متن، ضرورت دوچندان پیدا می‌کند که در ادامه به‌منظور تحلیل کیفی یافته‌های تحقیق و ارائه الگوی مطرح شده در دعا‌های امام سجاد^(ع) برای بندگی خدا در ماه رمضان، به شرح و تبیین این دو مضمون فراگیر پرداخته می‌شود و در نهایت الگوی ارائه شده در متن، به‌صورت نمودار درختی ترسیم می‌گردد.

۴- یافته‌های تحقیق و الگوی بندگی خدا در ماه رمضان

۴-۱- آداب بندگی خدا در ماه رمضان

همان‌گونه که اشاره شد، پس از تقطیع متن دعا‌های ۴۴ و ۴۵ و استخراج ۳۳ مضمون پایه و دسته‌بندی آن‌ها در ۴ مضمون سازمان‌دهنده، مجموع این مضامین ذیل ۲ مضمون فراگیر طبقه‌بندی شدند. اولین مضمون فراگیر، آداب بندگی خدا در ماه رمضان است که ذیل آن ۲ مضمون سازمان‌دهنده آداب فردی و آداب اجتماعی قرار می‌گیرند. مضامین مذکور به ترتیب یاد شده در ذیل تبیین می‌شوند.

۴-۱-۱- آداب فردی بندگی خدا در ماه رمضان

بخشی از آداب بندگی خداوند متعال در ماه رمضان، آداب فردی در دو ساحت معرفتی یا شناختی و عملی یا رفتاری است؛ بدین معنا که هر شخصی باید نسبت به اموری معرفت یابد و مبتنی بر آن معرفت، اعمالی را انجام دهد که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود:

الف) معرفت به خداوند متعال: امام سجاد^(ع) در فرازهای متعددی در دعا‌های ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجاده، خداوند را معرفی می‌نماید. برای نمونه در ابتدای دعای ۴۵ صحیفه سجاده می‌خوانیم: «اللَّهُمَّ يَا مَنْ لَا يَرْغَبُ فِي الْجَزَاءِ وَيَا مَنْ لَا يَنْدَمُ عَلَى الْعَطَاءِ وَيَا مَنْ لَا يَكْفِي عَبْدَهُ عَلَى السَّوَاءِ». یعنی: «خدا یا! ای که

میل و رغبت به پاداش ندارد؛ چون بی‌نیاز از آفریده‌هاست. و ای که بر عطابخشی‌اش پشیمان نمی‌شود. و ای که پاداش بنده‌اش را مساوی و برابر نمی‌دهد؛ بلکه پاداشش بیش از عمل بنده است». معرفت خداوند متعال به این معناست که صفات و اسماء خداوند، شناخته شود و انسان به حقیقتی برسد که درک کند خداوند علت و خالق اوست و او عین نیاز و متعلق به خداوند است. شناخت خداوند و درک این مطلب که مبدأ و معاد از آن خداوند است، آثار و برکات فراوانی هم در زندگی فردی و هم در زندگی اجتماعی بشر به دنبال دارد.

چند نمونه از اسماء و صفات الهی که امام زین العابدین^(ع) در دو دعای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه از آنها یاد نموده، عبارتند از: عدم رغبت خداوند به دریافت مزد و پاداش، عدم پشیمانی خداوند بر عطا نمودن به بندگان، تفضل خداوند به بندگان مافوق استحقاق آنها، عادلانه بودن کیفر الهی، شکرگزاری خداوند در قبال شکر بندگان درحالی‌که ذات اقدسش شکر را الهام نموده، جزای خداوند در قبال ستایش بندگان درحالی‌که ذات اقدسش ستایش را تعلیم داده، توبه‌پذیری خداوند، مضاعف شدن حسنات در معامله با خداوند و راهنمایی‌های وحیانی به آن، فراخوان الهی به حمد با احسان و فضل و... .

ب) حمد خدا: حمد به معنای ستودن و متضاد ذم است (ر.ک: ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۱۵۵؛ ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۲، ص ۱۰۰). امام سجاد^(ع) در ادعیه صحیفه سجادیه به حمد خداوند توجه بسیار داشته است و در دو دعای ۴۴ و ۴۵ نیز شش مرتبه به این مضمون اشاره کرده‌اند. حضرت در ابتدای دعای ۴۴ می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِحَمْدِهِ وَ جَعَلَنَا مِنْ أَهْلِهِ». لطافت و زیبایی کلام حضرت سجاد^(ع) در این است که حمد الهی را نتیجه هدایت الهی می‌داند؛ یعنی اگر حمد خدا را به‌جا می‌آوریم، این به سبب هدایت خداست که ابتدا ما را هدایت کرده و در پی آن، توفیق حمد را عنایت فرموده است. همچنین در فرازی از دعای ۴۵ صحیفه سجادیه ذکر شده است که خداوند بندگان را با احسان و فضلش به حمد فراخوانده است.

پ) معرفت به ماه رمضان: در دو دعای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه تأکید بسیاری بر معرفت به ماه رمضان شده است. در دعای ورود به ماه رمضان، با ۱۴ وصف و در دعای وداع با ماه رمضان نیز با ۴۵ وصف به توصیف این ماه پرداخته شده است. در فرازهای ابتدایی دعای ۴۴ می‌خوانیم: «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ مِنْ تِلْكَ السُّبُلِ شَهْرَهُ شَهْرَ رَمَضَانَ، شَهْرَ الصِّيَامِ، وَ شَهْرَ الْإِسْلَامِ، وَ شَهْرَ الطَّهْوَرِ، وَ شَهْرَ التَّمْحِيصِ، وَ شَهْرَ الْقِيَامِ، الَّذِي أَنْزَلَ فِيهِ الْقُرْآنَ...». توجه به این اوصاف، موجب تلاش برای بهره‌مندی بیشتر از فرصت‌های معنوی این ماه است؛ اوصافی مانند: «ماه خدا»، «ماه روزه‌داری»، «ماه اسلام»، «ماه طهارت و پاکی»، «ماه خالص شدن»، «ماه قیام به عبادت» و «ماه نزول قرآن».

در قسمت‌هایی از دعای ۴۵ نیز، امام^(ع) در قالب مناجات با خدا ویژگی‌های دیگری از ماه رمضان را بیان می‌فرمایند: خدایا! تو از خالص‌ترین آن وظایف و برگزیده‌ترین آن فرایض، ماه رمضان را قرار دادی که آن را از میان سایر ماه‌ها برگزیدی و از میان همه زمان‌ها و روزگارا انتخاب فرمودی و بر تمام اوقات سال ترجیح دادی؛ به خاطر آن که قرآن و نور را در آن نازل کردی و ایمان را در آن چند برابر ساختی و

روزه گرفتن در آن را واجب کردی و به شب‌زنده‌داری در آن تشویق فرمودی و شب قدر را که از هزار شب بهتر است، در آن بزرگ داشتی... پس ما او را وداع می‌کنیم؛ وداع کسی که هجرانش بر ما سخت و غم‌انگیز است و روگرداندنش ما را غم‌زده و دچار وحشت کرد. برای او برعهده ما، پیمانی محفوظ و حرمتی در خور رعایت و حقی واجب‌الاداء، لازم شد. بر این اساس می‌گوییم: سلام بر تو ای بزرگ‌ترین ماه خدا! و ای عید دوستانش!

ت) روزه‌داری: روزه در لغت به معنای خودداری و ترک خوردن، نوشیدن و جماع است (ر.ک: ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۳۵۰؛ ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۳، ص ۳۲۳). اما یک مؤمن از چه چیزی و تا چه اندازه‌ای باید خودداری کند؟ از تعبیر دعای ۴۴ صحیفه سجادیه به دست می‌آید که در روزه کامل، چهار مرحله خودداری وجود دارد:

- نخستین مرحله، خودداری از مفطرات و چیزهایی است که روزه را باطل می‌کند؛ همان‌گونه که امام سجاد^(ع) دعا می‌کند: «وَ أَلْهَمْنَا مَعْرِفَةَ فَضْلِهِ وَ إِجْلَالَ حُرْمَتِهِ وَ التَّحْفِظَ مِمَّا حَظَرْتَ فِيهِ». اگر کسی اسلام را پذیرفته و به ضروریات آن عمل می‌کند، قدم اول آن است که یک ماه روزه بگیرد و در طول روز از مفطرات و چیزهایی که روزه را باطل می‌کند، بپرهیزد. این پایین‌ترین مرحله خودداری است.
- دومین مرحله، خودداری از همه گناهان است. انسان باید نه تنها از خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها و چیزهای دیگری که روزه را باطل می‌کند، خودداری کند، بلکه باید تمرین کند تا در این یک ماه از همه گناهان دوری نماید. حضرت نیز در این باب از خداوند می‌خواهد: «وَ أَعِنَّا عَلَى صِيَامِهِ بِكَفِّ الْجَوَارِحِ عَنْ مَعْاصِيكَ» و یا «وَ حَتَّى لَا نَبْسُطَ أَيْدِينَآ إِلَى مَحْظُورٍ، وَ لَا نَخْطُوَ بِأَقْدَامِنَا إِلَى مَحْجُورٍ». این یک مرتبه بالاتر از مرحله پیشین است. البته بخشی از گناهان، ترک واجبات است. طبیعی است که انسان باید به واجبات عمل نماید تا مرتکب معصیت نشود و در این یک ماه هر عملی را که خداوند واجب فرموده، انجام دهد.
- مرحله سوم، خودداری از اموری است که حرام نیست، اما خدا آن‌ها را دوست ندارد، و آن خودداری از مشتبهات و مکروهات است. در این مرحله انسان باید تلاش کند تا در این ماه از مشتبهات و مکروهات هم خودداری کند. لذا حضرت در ادامه می‌فرمایند: «وَ اسْتَعْمَلِهَا فِيهِ بِمَا يُرْضِيكَ».
- مرحله چهارم خودداری، این است که انسان در این ماه باید خود را وقف خدا کرده و هیچ کاری جز برای خدا انجام ندهد. در مرحله سوم خودداری از مکروهات و مشتبهات تأکید شده بود ولی انجام مباحات اشکالی نداشت. اما در مرحله چهارم انسان باید ببیند که حتی کار مباح و حلال نیز اگر واقعاً برای خداست، انجام دهد؛ در غیر این صورت اگر هم عمل مباح است، آن را ترک کند. امام زین العابدین^(ع) این‌گونه از خداوند می‌خواهد: ما را یاری کن تا اندام‌ها و قوایمان را در راهی به کار ببریم که موجب رضای توست؛ به‌گونه‌ای که: «حَتَّى لَا نُصْغِيَ بِأَسْمَاعِنَا إِلَى لَعْوٍ»؛ حتی به سخنان بیهوده، لغو و بی‌فایده گوش نسیاریم. «وَ لَا نُسْرِعَ بِأَبْصَارِنَا إِلَى لَهْوٍ»؛ چشمانمان را برای نظاره به هر منظره‌ای که ما را از یاد خدا غافل می‌کند، منصرف نکنیم. در پایان این فقره فرمودند: «وَ لَا نَبْتَغِي فِيهِ مُرَاداً سِوَاكَ»؛ بدین معنا که روزه‌دار واقعی، خواسته‌ای جز جلب رضایت خدا نداشته باشد. در بین اولیاء خدا چنین کسانی بوده‌اند. اگر تلاش

و همت کنیم خدا توفیقش را می‌دهد و ما نیز می‌توانیم همچون اولیاء خدا به آن عمل کنیم (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۹۱ش، صص ۱۴۷ - ۱۴۹).

ث) اقامه نماز: امام سجاد^(ع) در دعای ۴۴ صحیفه سجادیه از خداوند توفیق ادای فریضه نماز را به بهترین و کامل‌ترین صورت، می‌خواهد و به پیشگاه خداوند عرضه می‌دارد: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ قِفْنَا فِيهِ عَلَيَّ مَوَاقِيتِ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ بِحُدُودِهَا الَّتِي حَدَدْتَ». امام^(ع) می‌خواهد که وقت نماز پاس داشته شود، ارکان و واجبات و حدود آن حفظ گردد، طهارت آن به بهترین وجه و رکوع و سجده و خشوع و خضوع آن رعایت گردد و با پیروی از سنت رسول خدا^(ص) بهترین نماز به جا آورده شود و بنده بتواند به جایگاه ویژه در مقام نمازگزاران دست یابد. در حالات ائمه^(ع) در نماز، روایات فراوانی نقل شده است. امام صادق^(ع) می‌فرماید: «علی بن الحسین^(ع) وقتی به نماز بر می‌خواست، رنگش تغییر می‌کرد، و آنگاه که به سجده می‌رفت سر از سجده بر نمی‌داشت تا عرق او جاری می‌شد» (حر عاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۵، ص ۴۷۴).

ج) استغفار و توبه: یکی از مهم‌ترین آداب که امام سجاد^(ع) در دعای ۴۵ صحیفه سجادیه برای ماه رمضان بر آن تأکید فرموده‌اند، «توبه» است. کلمه «توبه»، مصدر است از ریشه «ت و ب» به معنای رجوع و بازگشتن. ابن فارس در این باره آورده است: «التَّاءُ وَالْوَاوُ وَالْبَاءُ كَلِمَةٌ وَاحِدَةٌ، تَدُلُّ عَلَيَّ الرَّجُوعِ» (ابن فارس، ۱۳۹۹ق، ج ۱، ص ۳۵۷)؛ تاء و واو و باء بر بازگشتن و رجوع دلالت می‌کند. کثرت کاربرد این کلمه در بازگشت از گناه و کارهای زشت، سبب شده که حقیقت ثانوی در این معنا گردد، چنان که واژه شناسان، توبه را به معنای بازگشت از گناه تفسیر کرده‌اند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۳۳). امام سجاد^(ع) در فرازی از دعای ۴۵ هنگام وداع با ماه رمضان، به درگاه خدای متعال عرضه می‌دارد: «اللَّهُمَّ إِنَّا نَتُوبُ إِلَيْكَ... تَوْبَةً مَنْ لَا يَنْطَوِي عَلَيَّ رُجُوعٍ إِلَى ذَنْبٍ، وَ لَا يَعُودُ بَعْدَهَا فِي خَطِيئَةٍ، تَوْبَةً نَصُوحًا خَلَصَتْ مِنَ الشُّكِّ وَ الْإِرْتِيَابِ...»؛ خدایا! توبه می‌کنیم ... توبه کسی که خیال بازگشت به گناه را ندارد و پس از آن به دامن خطایی بر نمی‌گردد؛ توبه‌ای خالص که از شک و تردید، پاک باشد.

البته تعلیمات دینی و تجربه‌های شخصی این معنا را اثبات می‌کند که انسان نمی‌تواند به آینده خویش به‌طور یقینی و قطعی مطمئن باشد. گاهی برخی افراد تصمیم قطعی بر ترک گناه می‌گیرند و نذرهای سنگینی هم می‌کنند که در صورت بازگشت به گناه آن‌ها را ادا کنند، اما باز هم نمی‌توانند مطمئن باشند که روزی شیطان دوباره فریبتان ندهد. از این رو انسان غیر از استغفار باید از خدای متعال یاری بطلبد. چنان که می‌بینیم امام سجاد^(ع) هم می‌فرماید: «وَ ثَبَّتْنَا عَلَيْهَا»: و ما را بر این توبه نصح ثابت قدم بدار. حضرت در ادامه درخواستی لطیف را مطرح می‌کند و آن این است: «خدایا! تو در قرآن فرموده‌ای که توبه‌کنندگان را دوست داری «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ» (بقره: ۲۲۲) من می‌خواهم جزء کسانی باشم که تو آن‌ها را دوست داری! این بسیار بالاتر از آن چیزهایی است که پیش از این مطرح شد. امام^(ع) از خداوند درخواست می‌کند که: «می‌خواهم تو من را دوست بداری!» اگر انسان به جایی برسد که خدا او را دوست بدارد به منزلتی دست یافته است که فوق همه منزلت‌ها است.

چ- صلوات بر پیامبر (ص) و اهل بیت (ع): یکی از مضامینی که در تمام ادعیه صحیفه سجادیه به فراوانی وجود دارد، صلوات بر محمد و آل محمد (ع) است. مضمون صلوات در این دو دعای امام سجاده (ع) هم بسیار فراوان است. امام سجاده (ع) در فراز آخر دعای ۴۵ صحیفه سجادیه بر پیغمبر اکرم و آل ایشان درود فرستاده، عرضه می‌دارد: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ نَبِيِّنَا وَ آلِهِ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى مَلَائِكَتِكَ الْمُقَرَّبِينَ، وَ صَلِّ عَلَيْهِ وَ آلِهِ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى أَنْبِيَائِكَ الْمُرْسَلِينَ، وَ صَلِّ عَلَيْهِ وَ آلِهِ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ، وَ أَفْضَلْ مِنْ ذَلِكَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ...»؛ «خدایا! بر محمد پیامبر ما و آلش درود فرست؛ همان گونه که بر فرشتگان مقربت درود فرستادی؛ و بر او و آلش درود فرست؛ همان گونه که بر پیامبران مرسلت درود فرستادی؛ و بر او و آلش درود فرست؛ همان گونه که بر بندگان شایسته‌ها درود فرستادی و برتر و بهتر از آن را؛ ای پروردگار جهانیان...». صلوات در صحیفه سجادیه از جنبه‌های مختلف قابل بررسی است:

چ-۱) جنبه اعتقادی: ذکر صلوات، یادآور اصل نبوت و امامت اهل بیت (ع) است و طبق روایات، آثار و برکات بسیار زیادی دارد. در روایات آمده که یکی از چیزهایی که تأثیر در استجاب دعا دارد این است که دعا را بین دو صلوات قرار دهیم، چون دعای اول و آخر مستجاب است، احتمال استجاب دعا وسط هم افزایش پیدا می‌کند. به طور مثال امام صادق (ع) فرمودند: «هر کس حاجتی از خداوند عزوجل دارد، پس با صلوات بر محمد و آل او شروع کند، سپس حاجت خود را بخواهد و پس از آن با صلوات بر محمد و آل محمد پایان دهد، خداوند عزوجل کریم‌تر است که دو طرف را بپذیرد، و وسط را رها کند، زیرا صلوات بر محمد و آل محمد رد نمی‌شود و همیشه پذیرفته است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۹۴).

چ-۲) جنبه سیاسی: شاید بتوان گفت ذکر صلوات بر محمد و آل محمد (ص) ترجیح‌بند بسیاری از جملات و عبارات صحیفه سجادیه است. صرف نظر از ابعاد اعتقادی آن، ذکر این عبارت آن هم در حجم انبوه، در ظرف زمانی و مکانی دوران حیات امام (ع)، خود رفتاری سیاسی است. امام (ع) می‌کوشد که بدین وسیله، حقانیت خاندان نبوت و آل علی (ع) را در مقابل خلفای اموی طرح کرده، بر ویژگی‌هایی تکیه کند که حاکمان و سیاستمداران اسلامی باید دارا باشند و بر اصل «امامت» به‌عنوان اصلی اعتقادی در اندیشه سیاسی شیعیان تأکید کند. آن حضرت صلوات را با ادعیه دیگر همراه می‌ساخت تا از این طریق هم جانشینان واقعی پیامبر (ص) را معرفی نماید و هم فضائل و مقام و منزلت والای آنها را بیان نماید (برزگر، ۱۳۸۳ش، ص ۲۹).

چ-۳) جنبه روانی: هنگامی که نام و یاد پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) بر سر زبان‌ها می‌افتد و گوش و ذهن آحاد جامعه را به یاد و ذکر فرستاده خدا و جانشینان ایشان مشغول می‌دارد، موجب آرامش دل‌ها می‌شود؛ چرا که در قرآن کریم آمده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (الرعد: ۲۸).

چ-۴) جنبه تربیتی: یکی از اصول اساسی هدایت و تربیت انسان‌ها، معرفی الگوی کامل است. انسان برای پیمودن راه‌های کمال، نیاز به الگوهایی دارد تا با سرمشق قرار دادن آنها از کج‌روی و دور شدن از

هدف اصلی در امان باشد (ابراهیمی فر، ۱۳۸۵ش، ص ۱۷۸). شاید بتوان گفت یکی از اهداف مهم امام سجاد^(ع) از ذکر صلوات در صحیفه برای این بوده است که پیامبر اکرم^(ص) و آل او را به عنوان الگو معرفی نماید (ر.ک: احمدوند، ۱۳۹۱ش، صص ۵۹-۶۴).

۴-۱-۲- آداب اجتماعی بندگی خدا در ماه رمضان

سالک الی الله برای رسیدن به کمال مطلوب و تقرب به خداوند متعال، در عین خودسازی و تزکیه نفس، باید توجه به جامعه نیز داشته باشد. بدون پرداختن به اصلاح جامعه نمی‌توان رضایت کامل خداوند را کسب نمود. از همین جهت است که بسیاری از واجبات دین اسلام از قبیل: امر به معروف و نهی از منکر، جهاد، صلوة رحم، تولی، تبری و... بعد اجتماعی دارند. امام سجاد^(ع) نیز در دعاهای ورود و وداع با ماه رمضان، آدابی اجتماعی را برای نائل آمدن به آثار بندگی بیان نموده‌اند که در ادامه به اختصار به آن‌ها می‌پردازیم.

الف) نیکی به خویشاوندان: صلوة رحم یکی از مهم‌ترین آموزه‌های اسلام در اخلاق و رفتار با دیگران است. امام سجاد^(ع) در دعای ۴۴ صحیفه سجادیه می‌خواهد در ماه رمضان به «بر» و «صلوة» نسبت به رحم موفق شود و می‌فرماید: «و وَقَفْنَا فِيهِ لِأَنَّ نَصِلَ أَرْحَامَنَا بِالْبِرِّ وَ الصَّلَةِ». ارحام که جمع رحم است به معنای خویشاوندان می‌باشد. خویشاوندی مراتبی دارد، هر چه نزدیک‌تر باشد از اولویت بیشتر برخوردار است: «وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ» (انفال: ۷۵) و وظایف نسبت به او سنگین‌تر است و کمترین آن، صلوة رحم به «سلام» است (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۵۵).

ب) احسان به همسایگان: از دیگر درخواست‌های امام سجاد^(ع) هنگام ورود به ماه رمضان، توفیق احسان و بخشش نسبت به همسایگان است؛ لذا در دعای ۴۴ صحیفه سجادیه از خداوند می‌خواهد: «و وَقَفْنَا فِيهِ... وَ أَنْ نَتَعَاهَدَ جِيرَانَنَا بِالْإِفْضَالِ وَالْعَطِيَّةِ». همسایه، کسی است که در این دنیا در مجاورت ما زیست می‌کند. در روایات، همسایه خانه را از چهار طرف چهل خانه برشمرده‌اند (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۶۶۹) و این خود به معنای توسعه همسایگی است. سفارش‌های زیادی درباره همسایه و حقوق آنها در روایات آمده است: برخورد نیکو، نیاززدن همسایه، رسیدگی به امور وی، تلاش برای حل مشکلات وی، نداشتن نگاه بد به مال و جان و ناموس همسایه، عفو و بخشش در برابر بدی و صبر در برابر آزار همسایه، و از سوی دیگر هدایت و راهنمایی همسایه، دادن مشاوره نیکو به وی، خیرخواهی برای وی، و در نهایت شفاعت همسایه از همسایه در بارگاه الهی و دستور خبرگیری از حال همسایه و نفی ایمان از کسی که شب سیر بخوابد و در همسایگی وی کسی گرسنه سر به بالین بگذارد (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، صص ۶۶۵-۶۶۹).

پ) پیرایش دارایی از حقوق مردم: از مهم‌ترین وظایفی که بر عهده انسان است، حسابرسی صحیح اموال و پرداخت حقوق واجب آن است. امام سجاد^(ع) در ماه رمضان از خداوند توفیق می‌خواهد که اموالش را از آلودگی‌ها، خالص و با پرداخت زکات‌ها پاک گرداند. لذا در دعای ورود به ماه رمضان دعا می‌کند که: «و

وَقَفْنَا فِيهِ ... وَ أَنْ نُخَلِّصَ أَمْوَالَنَا مِنَ التَّبِعَاتِ وَ أَنْ نُظَهِّرَهَا بِإِحْرَاجِ الزَّكَّوَاتِ». بر طبق روایات (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۲۵۸) منظور از تبعات، حقوق مردم است؛ یعنی در اموال ما از حق مردم چیزی نباشد.

ت) آشتی با کسی که از ما دوری جسته: حضرت سجاد^(ع) در دعای ورود به ماه رمضان به درگاه الهی عرضه می‌دارد: «... وَ أَنْ نُرَاجِعَ مَنْ هَاجَرَنَا». در بین مردم گاهی قهر و ستم و دشمنی اتفاق می‌افتد، در برابر آنها می‌توان مقابله به مثل کرد، کسی که با ما قهر می‌کند ما نیز از او دوری کنیم و در برابر ستم و دشمنی نیز، پاسخ همانند آن بدهیم. اما در اخلاق کریمانه و صفات اهل ایمان، راه دیگری ترسیم شده است که پیوند با قهرکنندگان، انصاف و عدالت با ستم‌کنندگان است. امام زین العابدین^(ع) در دعای بیستم صحیفه سجادیه چنین دعا می‌کند: «خدایا! بر محمد و آلش درود فرست و مرا به این اموری که از تو می‌خواهم پایدار و استوار دار: ایستادن در برابر کسی که به من خیانت کرده، با سلاح نصیحت و خیرخواهی؛ پاداش دادن به کسی که از من دوری جسته، با نیکی و خوبی؛ جزا دادن به کسی که مرا از عطایش محروم ساخته، با بذل و بخشش؛ تلافی کردن نسبت به کسی که با من قطع رابطه کرده، با صلح و پیوند؛ مخالفت ورزیدن با کسی که از من غیبت کرده، با نیکو یاد کردن از او؛ به جا آوردن سپاس، در برابر خوبی و چشم‌پوشی از بدی».

ث) انصاف با ستمگر: یکی از اخلاقی‌ترین و زیباترین آداب بندگی خدا در ماه رمضان که امام سجاد^(ع) در قالب دعا به ما آموزش می‌دهد، انصاف با کسی است که به ما ظلم کرده است. رعایت انصاف و اخلاق در برابر ظالم یکی از آموزه‌های دینی اسلام ناب است که رعایت آن، مشکل است. لذا امام سجاد^(ع) از خداوند توفیق رعایت این مهم را دارد و در دعای ورود به ماه رمضان می‌گوید: «وَ وَقَفْنَا فِيهِ ... أَنْ نُنْصِفَ مَنْ ظَلَمَنَا». انصاف در برخورد یعنی با دیگران با عدل رفتار کردن. انسان منصف به طرف مقابل حقی را می‌دهد مانند حق خودش (ر.ک: مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، صص ۵۵-۶۰). وقتی انسان می‌خواهد حق خود را از کسی گرفته و زیر بار ظلم نرود در چنین موقعی انسان باید بسیار مواظب باشد تا مرز حلال و حرام و مرز حق و ناحق را دقیقاً رعایت کند. اگر انسان می‌خواهد انتقام هم بگیرد، باید در همان حدی باشد که به او ظلم شده است نه بیشتر.

ج) مدارا با دشمن: امام سجاد^(ع) از خداوند متعال طلب می‌کند که بتوانیم با دشمنان مسالمة و مدارا کنیم و در دعای ورود به ماه رمضان می‌گوید: «وَ وَقَفْنَا فِيهِ ... أَنْ نُسَالِمَ مَنْ عَادَانَا». مسالمة با دشمن یعنی مصالحه کردن و خوش‌رفتاری با کسی که بنای عداوت با ما را دارد، با نیت‌های متفاوت مانند انتقام یا ضرر زدن. حضرت در این طلب توفیق مسالمة، گروهی را استثنا می‌کند و آنها کسانی هستند که دشمنی ما با آنها به خاطر خدا و دین خداست؛ زیرا آنها همان دشمنانی هستند که ما هرگز با آنها دوستی و محبت نداریم (ر.ک: مدنی شیرازی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، صص ۵۵-۶۰).

۴-۲- آثار بندگی

همان طور که گفته شد بندگی و سیر و سلوک در ماه رمضان آدابی دارد که اهم آن‌ها در دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه ذکر شده و به‌طور مختصر مرور شد. اگر این آداب رعایت شود، آثاری در دنیا و آخرت مترتب می‌شود که آن‌ها نیز با توجه به مضامین دعاهای ۴۴ و ۴۵ ذکر می‌شوند.

۴-۲-۱- آثار دنیوی

الف) پاکی و طهارت: حضرت سجاد^(ع) در دعای ورود به ماه رمضان، در وصف ماه رمضان می‌فرماید: «و شَهْرَ الطُّهُورِ وَ شَهْرَ التَّمْحِیصِ». تمحیص از ریشه «محص» به معنای خالص کردن و برطرف کردن عیب از چیزی است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲ش، ص ۷۶۱). اما منظور حضرت، پاک شدن از چیست؟ منظور، پاک شدن قلب و کل زندگی از گناهان، عیوب و بدی‌های روحی و اخلاقی است (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۹۱ش، صص ۷۲-۷۳). در قسمتی از دعای وداع با ماه رمضان، امام سجاد^(ع) از خداوند درخواست می‌کند که: «اللَّهُمَّ اسْلُخْنَا بِانْسِلَاحِ هَذَا الشَّهْرِ مِنْ خَطَايَانَا، وَ أَخْرِجْنَا بِخُرُوجِهِ مِنْ سَيِّئَاتِنَا»: خدایا! با گذشتن این ماه، از خطاهای ما بگذر؛ و با خارج شدنش، ما را از گناهانمان خارج کن. پس امکان طهارت و پاکی از بدی‌ها و عیوب در ماه رمضان برای بندگان خدا که از فرصت‌های طلایی این ماه استفاده می‌کنند، فراهم است.

ب) مغفرت و قبولی توبه: امام سجاد^(ع) در فرازی از دعای ۴۵ به خداوند عرض می‌کند: «أَنْتَ الَّذِي فَتَحْتَ لِعِبَادِكَ بَاباً إِلَى عَفْوِكَ، وَ سَمَّيْتَهُ التَّوْبَةَ، وَ جَعَلْتَ عَلَى ذَلِكَ الْبَابِ دَلِيلاً مِنْ وَحْيِكَ لِئَلَّا يَضِلُّوا عَنْهُ، فَقُلْتَ تَبَارَكَ اسْمُكَ: «تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحاً عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ، يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ، نُورُهُمْ يَسْعَى بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ بَأْيَمَانِهِمْ، يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَ اغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»؛ فَمَا عُدْرٌ مَنْ أَعْفَلَ دُخُولَ ذَلِكَ الْمَنْزِلِ بَعْدَ فَتْحِ الْبَابِ وَ إِقَامَةِ الدَّلِيلِ؟!» تویی که دری برای بندگان به سوی بخشش گشودی و آن را توبه نامیدی و بر آن در گشوده، دلیلی از وحی‌ات قرار دادی تا آن را گم نکنند؛ - ای که نامت والا و مبارک است! - فرمودی: «به سوی خدا بازگردید؛ بازگشتی خالص، باشد که پروردگار گناهانتان را محو کند و شما را وارد بهشت‌هایی کند که از زیر آن‌ها، نهرها روان است. روزی که خداوند، پیامبر و کسانی که به او ایمان آوردند، خوار نمی‌کند؛ نورشان پیش رویشان و از جانب راستشان در حرکت است. می‌گویند: خدایا! نور ما را کامل کن و ما را بیمارز که تو بر هر کاری توانایی». پس بهانه و عذر کسی که پس از گشوده شدن در و اقامه راهنما، از ورود به عرصه‌گاه بخشش غفلت کند چیست؟

امام سجاد^(ع) بعد از درخواست رحمت‌های واسعه الهی در روز عید فطر برای جبران کوتاهی‌ها در ماه رمضان، به خصوصیات روز عید فطر پرداخته، می‌فرماید: «خدایا! در روز فطرمان که آن را برای مؤمنین عید و سرور و برای اهل آیینت روز اجتماع و گردهمایی، قرار دادی؛ به درگاہت از هر گناهی که مرتکب شدیم، یا کار زشتی که از پیش فرستادیم، یا اندیشه سویی که در باطنمان پنهان داشتیم، توبه می‌کنیم».

شاید حضرت به این دلیل بر توبه در روز عید فطر تأکید می‌کند که خداوند این روز را روز سرور و شادی مسلمانان قرار داده است، و از خداوند می‌خواهد که با قبول توبه ما را شاد نماید.

پ) تقرب به خداوند متعال: زین العابدین^(ع) در فرازی از دعای ورود به ماه رمضان از خداوند توفیق تقرب می‌خواهند و عرضه می‌دارند: «وَأَنْ نَّتَقَرَّبَ إِلَيْكَ فِيهِ مِنَ الْأَعْمَالِ الزَّكِيَّةِ بِمَا تُطَهِّرُنَا بِهِ مِنَ الذُّنُوبِ، وَ تَعْصِمُنَا فِيهِ مِمَّا نَسْتَأْنِفُ مِنَ الْعُيُوبِ، حَتَّى لَا يُورِدَ عَلَيْكَ أَحَدٌ مِنْ مَلَائِكَتِكَ إِلَّا دُونَ مَا نُورِدُ مِنْ أَبْوَابِ الطَّاعَةِ لَكَ، وَ أَنْوَاعِ الْقُرْبَةِ إِلَيْكَ». یعنی: «و ما را در این ماه توفیق ده که به وسیله اعمال شایسته که ما را به سبب آن‌ها از گناهان پاک کنی، به تو تقرب جوئیم؛ و ما را در این ماه، از این که بخواهیم اعمال زشت را از سر بگیریم حفظ فرما و کار بندگی ما در این ماه به جایی رسد که هیچ یک از فرشتگانت نتواند، بالاتر از آنچه ما به جا آوردیم، از ابواب بندگی و طاعت برای تو و انواع اعمالی که سبب قرب ما به حضرت توست، به پیشگاهت ارائه کند». در این قسمت، امام سجاد^(ع) تقاضای تقرب را مطرح کرده است. تقرب به حق با اعمال زاکیه، که دو معنا دارد یکی اعمالی که پاک باشد و دیگر رشد دهنده. معلوم است که میزان پاکی اعمال به نیت آن، یعنی اخلاص بر می‌گردد. هر اندازه عمل از غیر خدا و خواسته‌های نفسانی دورتر باشد پاک‌تر است، گناهان را پاک می‌کند و سیئه را به حسنه تبدیل می‌کند.

از دیگر آثار دنیوی بندگی خدا در ماه رمضان که در دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه ذکر شده‌اند، می‌توان به مواردی از قبیل: ولایت خدا بر اهل ماه رمضان، سعادت و خوشبختی، رقت قلوب، دست‌یافتن به برخی آرزوها و افزایش ایمان و معرفت اشاره کرد.

۴-۲-۲- آثار اخروی

می‌توان گفت مهم‌ترین آثار بندگی خدا در ماه رمضان، آثار اخروی هستند و مربوط به زمان جان دادن و قبض روح و قبر و روز قیامت است؛ روزی که عدل الهی کاملاً اجرا می‌شود و در قرآن با تعبیر مختلفی مانند: الواقعة، یوم التغابن، یوم الحسرة، یوم مشهود، یوم الدین و... از آن روز عظیم یاد شده است. آثار اخروی بندگی که امام سجاد^(ع) در دعاهای ۴۴ و ۴۵ از آن‌ها یاد کرده‌اند، به‌طور کلی عبارتند از: (۱) نجات از عذاب و غضب الهی و (۲) فوز به بهشت و رضوان الهی. برای مثال در دعای ۴۵ صحیفه سجادیه، در نتیجه‌ی ذکر، شکر، دعا و صدقه به هر دوی این آثار اشاره شده است: «وَفِيهَا كَانَتْ نَجَاتُهُمْ مِنْ غَضَبِكَ، وَ فَوْزُهُمْ بِرِضَاكَ».

نتیجه

در این پژوهش تلاش شد با استفاده از یک روش تحقیق متن محور و میان‌رشته‌ای، به تحلیل دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه جهت استخراج الگوی حاکم بر آن‌ها پرداخته شود. بر این اساس می‌توان نتایج ذیل را ذکر کرد:

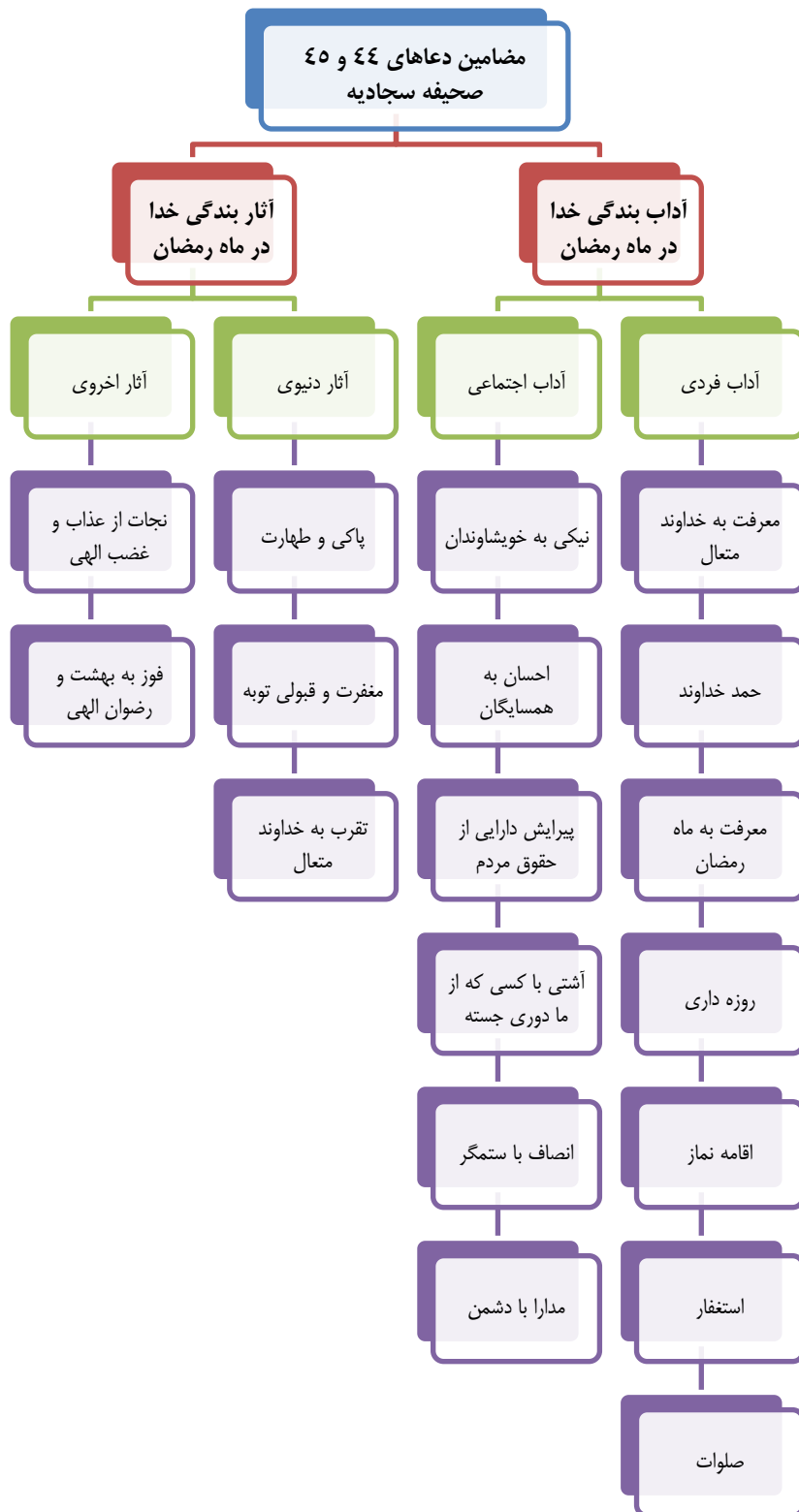
ره‌آورد مطالعه دقیق دعاهای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه با استفاده از روش «تحلیل مضمونی»، استخراج ۳۳ مضمون پایه و دسته‌بندی آنها در ۴ مضمون سازمان‌دهنده و در نهایت طبقه‌بندی همه مضامین ذیل ۲ مضمون فراگیر «آداب بندگی خدا در ماه رمضان» و «آثار بندگی خدا در ماه رمضان» بوده است. تحلیل کیفی و توصیفی دقیق مضامین مستخرج از دعاهای مذکور نشان می‌دهد که حدود ۶۶٪ از متن این دو دعای امام سجاده^(ع) در رابطه با آداب بندگی خدا در ماه مبارک رمضان بوده و آن امام همام تلاش داشته‌اند تا به صورت تفصیلی آداب بندگی خدا را به مخاطبان خود آموزش دهند. مابقی مضامین دعا نیز حمد و تجلیل الهی و یا بیان آثار و برکات عمل کردن به آداب بندگی خدای متعال بوده است. مجموع آداب بندگی خدای متعال در ماه مبارک رمضان در کلام امام سجاده^(ع) به دو بخش فردی و اجتماعی تقسیم شده است که آداب فردی عبارتند از: معرفت به خداوند متعال و حمد او، معرفت به ماه مبارک رمضان و تلاش برای اقامه نماز و روزه‌داری شایسته در این ماه، طلب استغفار بسیار و صلوات فرستادن بر محمد و آل محمد^(ص) به جهت قبولی عبادات. مجموعه آداب اجتماعی نیز عبارت است از: نیکی به خویشاوندان، احسان به همسایگان، پیرایش دارایی از حقوق مردم، آشتی با کسانی که از ما دوری جسته‌اند، انصاف با ستمگران و مدارا با دشمنان.

همچنین مجموع آثار عمل کردن به آداب بندگی در ماه مبارک رمضان از منظر امام سجاده^(ع) نیز به دو دسته دنیوی و اخروی تقسیم شده است که آثار دنیوی عبارتند از: کسب پاکی و طهارت ظاهری و باطنی، کسب مغفرت و قبولی توبه، تقرب به خداوند متعال. آثار اخروی آن نیز عبارت است از: نجات از عذاب و غضب الهی، و فوز به بهشت و رضوان الهی که در حقیقت بالاترین سعادت و کمال انسانی بوده و آرزوی انسان‌های صالح و متقی است.

بررسی دقیق مجموعه آداب بندگی در دو حوزه فردی و اجتماعی در کلام امام سجاده^(ع) نشان می‌دهد که آن امام بزرگوار به دنبال ترسیم مسیر سبک زندگی اسلامی و تربیت انسان‌های متقی و شایسته بوده و با بهره‌گیری از فرصت خودسازی که در ماه مبارک رمضان برای مسلمانان ایجاد می‌شود، گام‌ها و مراحل بندگی و خودسازی را در قالب دعای ورود و وداع با این ماه پر خیر و برکت به افراد آموزش داده و جهت تشویق بیشتر مؤمنان به تحمل سختی‌های مسیر بندگی و فرمان‌برداری از خدای متعال، آثار دنیوی و اخروی آنها را نیز به اجمال معرفی نموده‌اند.

نتیجه بررسی این دعا با استفاده از روش تحلیل مضمون، استخراج الگوی مناسب برای بندگی خدا در ماه مبارک رمضان است که در نمودار ذیل به تصویر کشیده شده است:

نمودار شماره ۳: الگوی بندگی خدا در ماه رمضان از منظر امام سجاد (ع)

منابع

- **قرآن کریم**، ترجمه محمدعلی رضایی اصفهانی (۱۳۸۳ش). قم: مؤسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر.
- **نهج البلاغه**. ترجمه ناصر مکارم شیرازی (۱۳۹۸ش). قم: امام علی بن ابی طالب (ع).
- ۱. ابراهیمی فر، علی اصغر (۱۳۸۵ش). **بررسی نظام تربیتی صحیفه سجادیه**. قم: دفتر عقل.
- ۲. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ق-الف). **إقبال الأعمال**. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- ۳. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۰۹ق-ب). **فتح الأبواب بین ذوی الألباب و بین ربّ الأرباب**. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- ۴. ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ق). **معجم مقاییس اللغة**. قم: دار الفکر.
- ۵. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). **لسان العرب**. بیروت: دار صادر.
- ۶. احمدوند، فردین (۱۳۹۱ش). **مکارم اخلاق در صحیفه سجادیه**. قم: زائر.
- ۷. برزگر، ابراهیم (۱۳۸۳ش). رابطه عرفان و سیاست در صحیفه سجادیه، **اندیشه دینی**، ۴ (۱۲)، ۲۳-۴۶.
- ۸. بروجردی، سیدحسین (۱۴۱۶ق). **البدر الزاهر فی صلاة الجمعة و المسافر**. تقریر بحث البروجردی للشیخ المنتظری، قم: مکتبه آیت الله المنتظری.
- ۹. حر عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۱۶ق). **تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة**. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
- ۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۶۲ش). **مفردات الفاظ القرآن**. ترجمه غلامرضا خسروی. تهران: مرتضوی.
- ۱۱. سجاد، علی بن الحسین (ع) (۱۳۹۱ش). **الصحیفه السجادیة**. ترجمه حسین انصاریان. تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۲. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۲ش). **شرح أصول الکافی**. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۱۳. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق). **مصباح المتهدد و سلاح المتعبد**. بیروت: مؤسسه فقه الشیعة.
- ۱۴. عابدی جعفری، تسلیمی، محمد سعید، فقیهی و همکاران (۱۳۹۰ش). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. **اندیشه مدیریت راهبردی**، ۵ (۲)، ۱۵۱-۱۹۸. DOI: [10.30497/SMT.2011.163](https://doi.org/10.30497/SMT.2011.163)
- ۱۵. عترت دوست، محمد، نصیری، امید و غیاثی، هادی (۱۳۹۸ش). شبکه مضامین عوامل ایجاد فقر در جامعه اسلامی از آیات قرآن و احادیث اهل بیت (ع). **مطالعات قرآن و حدیث**، ۱۳ (۲۸)، ۱۵۹ تا ۱۸۷.
- ۱۶. غلامعلی، احمد (۱۳۹۲ش). اعتبارسنجی صحیفه السجادیة. **علوم حدیث**، ۱۸ (۶۹)، ۳۲-۵۸.

۱۷. کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی (۱۴۰۵ق). *المصباح للكفعمی*. قم: دارالرضی.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الكافی*. تهران: دار الکتب اسلامیة.
۱۹. مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۸ش). *بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار*^(ع). تهران: المكتبة الاسلامیة.
۲۰. مدنی شیرازی، سید علی خان بن احمد (۱۴۰۹ق). *رياض السالكين في شرح صحيفة سيد الساجدين*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۱. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۶ش). *بدرود بهار*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ع).
۲۲. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۱ش). *صهباي حضور*. اسدالله طوسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ع).
۲۳. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۴۱۰ق). *المكاسب المحرمة*. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۲۴. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۴ش). *صحيفة نور*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ع).
۲۵. وحید بهبانی، محمد باقر (بی تا). *الفوائد الرجالية، رسالة في علم الرجال*. اصفهان: مكتبة اهل البيت^(ع).
26. Attride- Stirling, J, (2001), "Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Reasearch", Qualitative Reasearch, Vol.1, No.3, Pp.385-405.
27. Braun, V. & Clarke, V, (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.
28. Given L.M, (2008), "the sage encyclopedia of qualitative Methods". Vol. 1-2, California: sage.

References

- The Holy Qur'an Persian trans: Mohammad Ali Rezaei Isfahani,] Qom: Dar al-Zikr Cultural Research Institute.
- Nahj al-Balagha (2019), [Persian trans: Nasser Makarem Shirazi,] Qom: Imam Ali bin Abi Talib (as).
- 1. Ebrahimifar, Ali Asghar (2006), Review of the Education System of the Book Al-Sahīfat al-Sajjādīyah, Qom: Daftar-e Aql.
- 2. Ibn Tāwūs, Ali Ibn Musa (1409 AH-A). 'Iqbāl al-'A'māl, Tehran: Dar al-Kutub al-Islāmīya.
- 3. Ibn Tāwūs, Ali Ibn Musa (1409 AH-B), Fath al-Abwāb bayn Zaw al-Albāb wa bayn Rab al-Arbāb, Qom: Āl al-Bayt Institute.
- 4. Ibn Fāris, Ahmad (1399 AH). Mujam Maqāyīs al-Lugha, Qom: Dar al-Fikr.
- 8. Ibn Manzoor, Muhammad Ibn Mukrim (1414 AH). Lisān al-'Arab, Beirut: Dar Sādir.
- 6. Ahmadvand, Fardin (2012), Makarem Akhlaq in Sahīfa Sajjādīyah, Qom: Za'ir.
- 7. Barzegar, Ebrahim (2013), Relationship between mysticism and politics in the book Al-Sahīfat al-Sajjādīyah, Andisheh Religious Thought Quarterly, No. 12.
- 8. Boroujerdi, Seyed Hossein (1416 AH). Al-Badr al-Zahir fī Salāt al-Jum'a wa al-Mosāfir - a version of al-Boroujardi's discussion by Sheikh Muntazeri, Qom: School of Ayatollah al-Muntazeri.
- 9. Hurr Āmilī, Muhammad bin al-Hassan (1416 AH). Wasā'il al-Shī'a, Qom: Āl al-Bayt Institute.
- 10. Rāghib Isfahānī, Hossein bin Mohammad (1983), Al-Mufradāt [Persian trans. Gholamreza Khosravi,] Tehran: Mortazawi.
- 11. Sajjad, Ali Ibn al-Hussein (as) (2012), Al-Sahīfat al-Sajjādīyah [Persian trans. Hossein Ansarian,] Tehran: Qur'an Publishing Center of the Islamic Republic of Iran.
- 12. Sadr al-Din Shirazi, Mohammad bin Ibrahim (1983), Explanation of 'Usūl al-Kafī, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- 13. Tūsī, Muhammad bin al-Hassan (1411 AH). Misbāh al-Mutahajid wa Salāh al-Muta'abbid, Beirut: Shiite Jurisprudence Foundation.
- 14. Abedi Jafari; Taslimi, Mohammad Saeed; Faqihi, Abul Hassan; Sheikhzadeh, Mohammad (2017), Thematic analysis and network of themes: a simple and efficient method to explain the patterns in qualitative data, Strategic Management Thought No. 10: 151-198.
- 15. Etratdoost, Mohammad; Nasiri, Omid; Ghiyasi, Hadi (2018), The network of themes of the causes of poverty in Islamic society from the verses of the Qur'an and the hadiths of the Ahl al-Bayt (as), Biannual Scientific Journal of Qur'an and Hadith Studies 13(28).
- 16. Gholam Ali, Ahmad (2012), Authentication of Al-Sahīfat al-Sajjādīyah, Quarterly Journal of Hadith Sciences, No. 69: 32-58.
- 17. Kaf'amī, Ibrahim bin Ali Āmilī (1405 AH). Al-Misbah, Qom: Dar al-Razī.
- 18. Kulainī, Muhammad Bin Ya'qūb (1407 AH). Al-Kāfī, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah.
- 19. Majlisī, Mohammad Bāqir (1989), Bihār al-'Anwār, Tehran: al-Maktab al-Islāmīya

20. Madani Shirazi, Seyed Ali Khan Ibn Ahmad (1409 AH). *Rīyāz al-Sālikīn fī Sharh Sahīfa Sayed al-Sājidīn*, Qom: Islamic Publications Office.
21. Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (2016), *Goodbye Spring!* Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
22. Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (2013), *Opportunity of Presence*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
23. Mousavi Khomeini, Sayed Ruhollah (1410 AH). *Al-Makāsib al-Muharamah*, Qom, Ismailian Institute.
24. Mousavi Khomeini, Sayed Ruhollah (2014), *Sahīfeh Noor*, Tehran: Imam Khomeini Organizing and Publishing Institute.
25. Vahid Behbahani, Mohammad Baqer (nd), *Al-Fawā'id al-Rijālīya*, Np.
26. Attride- Stirling, J (2001), *Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research*, *Qualitative Research*, 1(3): 385-405.
27. Braun, V. & Clarke, V (2006), *Using thematic analysis in psychology*, *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77-101.
28. Given L.M, (2008), *The sage encyclopedia of qualitative Methods*. Vols. 1-2, California: Sage.